

GLANT TIBOR

„Már a kubai rakétaválság sem a régi”

*Gondolatok a hidegháború legforróbb pillanatának
50. évfordulója alkalmából*

2012 októberében „ünnepeltük” a kubai rakétaválság ötvenedik évfordulóját, bár erről a magyar történész szakma és média egyaránt megfeledkezett. Pedig a szovjetek által 1962-ben végrehajtott karibi rakétatelepítés könnyen atomháborúhoz vezethetett volna, és teljesen megváltoztatta a hidegháború menetét. Maga a rakétaválság az egyik legtöbbet kutatott történelmi esemény, ám érdekes „állatorvosi lova” is egyben mind a hidegháborús történetírás problémáinak, mind a történetírás körül Hayden White óta folyó elméleti vitáknak. Ebben a tanulmányban magyar nyelven első alkalommal megvizsgáljuk a rakétaválság történetét és történetírásának alakulását, s ezek tükrében vázoljuk a hazai hidegháború-kutatás nehézségeit.

Bevezető gondolatok

Néhány évvel ezelőtt Gyáni Gábor joggal tette szóvá, hogy Magyarországon nincs vagy alig létezik Holocaust-történetírás.¹ Nos, ugyanez igaz a hidegháborúra is. Ennek oka a nyilvánvalóan meglévő nyelvi korlát mellett a források egyoldalúsága és a téma politikai vetülete. A források egyoldalúsága abban áll, hogy a hidegháborús kutatások többségükben amerikai forrásokra épültek és épülnek a mai napig. A kutatások középpontjában természetesen a szovjet–amerikai rivalizálás és a nagy háborús konfliktusok értelmezése (például Vietnam, Kuba) áll. Az amerikai kultúra nyitottsága már a hidegháború idején is lehetővé tette a komoly szakmai munka megkezdését, miközben hiteles szovjet forrás alig állt a kutatók rendelkezésére. Ezért a történetírás amerikai fókusszal folyt: az amerikai (nemzeti) történetírást érdeklő témákra összpontosított, és szinte kizárólag amerikai forrásokra (elsősorban a médiára, memoárookra és politikai indíttatású szivárogtatásokra) épült. A szovjet birodalom összeomlását követően részben megnyíltak ugyan a levéltárak, de Moszkva továbbra is féltékenyen őrzi titkait. Nincs érvényben az amerikaihoz fogható információszabadságot garantáló törvény, és orosz levéltárosok hada él a források fokozatos „csöpögtetés”-éből. A volt szovjet csatlósállamok levéltárai is csak részben kutathatók; Magyarországon például korlátozzák a külföldi kutatók hozzáférését egyes 1945 utáni (például állambiztonsági) iratokhoz. A magyar hidegháborús történetírás ezért szűk fókusszal, elsősorban hazánk más országokkal folytatott kétoldalú kapcsolataira összpontosít, így a hazai (egyébként kimondottan színvonalas) kutatások nem (vagy csak 1956 kapcsán) kapcsolódtak be a nyugati, angol nyelvű hidegháborús értelmezési vitákba.²

¹ Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt*. Budapest, 2010. 336–338.

² Borhi László: *Magyar–amerikai kapcsolatok, 1945–1989. Források*. Budapest, 2009.; Kecskés D. Gusztáv: *Magyar–francia kapcsolatok, 1945–1990. Források*. Budapest, 2013. 1956 kapcsán, an-

Ilyen helyzetben természetes, hogy a kutatási témákat az amerikai kollégák személyes érdeklődése határozza meg. Történtek ugyan kísérletek a szovjet tábor forrásainak feltárására és közlésére (például a *Cold War International History Project* és a *National Security Archive*³), de ezen fórumok forrásokhoz való hozzáférése esetleges és véletlenszerű. Ebbe az amerikai diskurzusba szinte lehetetlen kívülről (a volt vasfüggönyön innenről) bekapcsolódni, főleg ha az ember nem szovjet nagypolitikáról ír, hanem saját országa, régiója történetéről, hiszen a legtöbb kelet-európai ország hidegháborús tapasztalatát az amerikai kollégák mellékszáltnak tekintik, és az esetek többségében meg sem említik. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a volt szovjet csatlósállamok kutatói nem vagy alig számíthatnak a diktatúra vezetőinek érdemi és őszinte segítségére.⁴

Magyarországon a hidegháború mint kutatási téma politikai vetülete szorosan összekapcsolódik a kádári örökséggel az oktatás és a közbeszéd terén is. 1989-ben elmaradt a diktatúra és az új, demokratikus rendszer közti világos határvonal meghúzása (például a lusztráció), és a pártállami múlt feltárása csak részben (elsősorban 1956 kapcsán) élvezett és élvez ma is prioritást. Mivel a pártállam egykori vezetői 1989 után is szabadon politizálhattak, a múlt szelektív feldolgozása (például D-209-es ügy) a napi politika eszközévé vált. Nem vagy csak elvétve születtek memoárok és készültek szakmailag megalapozott mélyinterjúk (*oral history*). Ráadásul az 1991 óta tartó permanens oktatási reform során elmaradt az Egyesült Államokra vonatkozó tananyagok kidolgozása és beépítése a középiskolai (esetenként egyetemi) tantervekbe (is). Így az Egyesült Államok (és ezzel együtt a hidegháború) történetének oktatását nem elsősorban a történelmi, hanem az angolos-amerikanista képzések vállalták magukra, s teszik ezt angol nyelven. Az oktatás és a politika eltorzította a közbeszédet is: a médiában hátborzongató összeesküvés-elméletek keringenek szinte minden amerikai vonatkozású kérdésben, az újságírók többsége pedig, szakmai ismeretek hiányában, nyugati sajtóban megjelent cikkekből ollózza össze a hidegháborúval kapcsolatos információkat. Ennek egyenes következménye, hogy kiemelkedően fontos hidegháborús események kerek évfordulóinak kapcsán sem alakul ki érdemi diskurzus magyar nyelven. A fentiek tükrében aligha meglepő, hogy „a hidegháború legforróbb pillanatáról” magyar nyelven szinte semmi újat nem olvashattunk 1989 óta.⁵

gol nyelven megkerülhetetlen forráskiadvány: Békés, Csaba – Byrne, Malcolm – Rainer, János M. (eds.): *The 1956 Hungarian Revolution. A History in Documents*. Budapest–New York, 2002. A CEU Press hasonló forráskiadványokat jelentetett meg az 1953. évi német, az 1968. évi csehszlovák, az 1980–1981. évi lengyel válságról valamint az 1989. évről is. Örvedetes fejlemény, hogy magyar történészek elkezdtek komoly amerikai szaklapokban publikálni, de ezek a cikkek is erősen magyar vonatkozásúak. Lásd például: Szőke, Zoltán: *Delusion or Reality? Secret Hungarian Diplomacy during the Vietnam War*. *Journal of Cold War Studies*, vol. 12. (2010) No. 4. 119–180.

³ Mindkét központ washingtoni székhelyű, az előbbi a Wilson Centerben, az utóbbi a George Washington Egyetemen működik. (a továbbiakban: CWIHP és NSA).

⁴ Egy személyes élmény: 1997-ben, amikor a Szent Korona hazahozatalát kutattam, éppen azok vizsgálták felül a korabeli külügyi dokumentumok titkosítását, akik annak idején maguk írták azokat. Saját interjúimon kívül nem hallottam egyéb, átfogó *oral history* programról. Ez alól kivétel az 1956-os forradalom története és feldolgozása.

⁵ A MATARKA saját, 2000-ben megjelent cikkemen túl (a részleteket lásd lentebb, a 17. jegyzetben) számon tart három HVG cikket 2002-ből, egy Élet és Tudományban megjelent írást 2007-ből és egy forrásközlést 2012-ből: Kecskés D. Gusztáv: *A szovjet csatlós államok a NATO perspektívájában az 1962-es kubai rakétaválság idején. Dokumentumok*. *Világtörténet*, 34. évf. (2012) 1-2. sz. 121–145.

Kérdések a rakétaválság kapcsán

Hitelesnek tekinthető szovjet források hiányában a rakétaválság történetét közel negyedszázadon át az amerikai győzelmi narratíva határozta meg. E szerint Moszkva indokolatlanul agresszív módon támadó atomfegyvereket telepített Kubába Washington tudta nélkül, de Kennedy és tanácsadói (az ExComm) „briliáns módon uralták a helyzetet”, és „tökéletesen kalibrált” válságkezeléssel megoldották a problémát: a katonai akciót elvetve karantén (és nem blokád) alá vonták Kubát, és kikényszerítették a rakéták elszállítását cserébe azért az ígéretért, hogy nem támadják meg a karibi országot.⁶ Dean Rusk külügyminiszter szerint „farkasszemet néztünk egymással, és a másik fél pislogott előbb”.⁷ Ráadásul a rakétaválság lezárása rövid időn belül Hruscsov leváltásához vezetett, így az amerikai „győzelem” teljesen tűnhetett.

Röviden összefoglalva ez az első narratíva a következő elemekre épült: Október közepén Kennedy elnök U-2-es kémrepülőgépek által készített felvételek alapján tudomást szerzett arról, hogy a szovjetek nem védekező, hanem támadó (közép-hatótávolságú, föld–föld atomrakéták) fegyvereket telepítenek Kubába. Andrej Gromiko szovjet külügyminisztertől és Anatolij Dobrinyin nagykövettől is információkat kértek, de mindketten azt állították, csak védekező fegyvereket telepítenek. Október 22-én Kennedy nyilvános beszédben leplezte le a szovjet akciót, indokolatlan agresszióknak nevezte azt, és a rakéták leszerelését és elszállítását követelte. A rakétaválság nyilvános fázisában (Kennedy beszédét követően) a két szuperhatalom vezetője a médián (elsősorban rádión) keresztül üzeneteket váltott egymással, miközben a színpalak mögött élénk diplomáciai tevékenység folyt. Végül a Kuba felé tartó szovjet hajók visszafordultak, Hruscsov beleegyezett a rakéták leszerelésébe (és annak ellenőrzésébe is), cserébe Washington vállalta, hogy nem támadja meg Kubát. A megállapodást mindkét fél betartotta. 1963-ban forródrót kapcsolatot hoztak létre a Fehér Ház és a Kreml között a további, hasonló válságok hatékonyabb kezelése végett.⁸

Az amerikaiak ellentmondó, részletekbe menő szovjet narratíva hiányában⁹ ez az értelmezés egészen a nyolcvanas évek végéig tartotta magát. Azóta kiderült, hogy a történet így korántsem teljes, és három–ötévente érnek bennünket újabb és újabb meglepetések. A folyamatosan szivárgó új információk joggal vetik fel a legfontosabb kérdést: Tudták-e a szovjet és amerikai döntéshozók, hogy pontosan mi is történik Kuba kapcsán saját oldalukon és a másik fél táborában? Meg fogjuk-e ismerni valaha ennek az egyébként látszólag kínos pontossággal dokumentált eseménysornak minden részletét? Hol a határ a politikai döntéshozók titoktartási kötelezettsége és a tények szisztematikus elferdítése, esetleg meghamisítása között? A rakétaválsággal kapcsolatos leckék tükrében mennyire bízhatunk meg

⁶ Schlesinger, Arthur, Jr.: *A Thousand Days. JFK in the White House*. Boston, 1965. 841.; lásd még: Sorensen, Theodore C.: *Kennedy*. New York, 1965.

⁷ *The Cuban Missile Crisis*. BBC, 1992. A dokumentumfilmet két részletben sugározták az angol televíziós társaság *Timewatch* című sorozatában *Defying Uncle Sam* és *Eyeball to Eyeball* címmel. A Dean Rusk idézet a második részből származik.

⁸ Az első összefoglalás Robert Kennedy halála után megjelent visszaemlékezése volt: *Thirteen Days. A Memoir of the Cuban Missile Crisis*. New York, 1969. Erről a kötetről a későbbiekben még többször szó lesz.

⁹ Az igen szűkszavú szovjet narratíva lényege az volt, hogy ők Kubát akarták megvédeni, de az „amerikai imperialisták” támadónak minősítették a szigetországba telepített védelmi fegyvereiket, és atomdiplomáciával kényszerítették ki azok hazavételét. Moszkva ebbe azért egyezett bele, mert Amerika ígéretet tett arra, hogy Kubát nem támadja meg, és ezzel a lépéssel a Szovjetunió megmentette a világbékét.

korábban hitelesnek tartott amerikai forrásokban? Az októberi válság történetének bemutatása során ezekre a kérdésekre is keressük a választ.

Jobb nem is tudni?

John F. Kennedy és bátyja, Robert úgy haltak meg (mindketten gyilkosság áldozataként, az előbbi 1963-ban, az utóbbi 1968-ban), hogy nem tudták, mennyire közel jártak valóban egy véletlen atomháborúhoz. Azzal azonban tisztában voltak, hogy az amerikai közvéleményt ők maguk nem tájékoztatták számos, igen fontos részletről. A Fehér Ház és az ExComm tagjai számára fontosabb volt a győzelmi narratíva fenntartása, mint a válság szisztematikus kiértékelése. Robert Kennedy ugyan meg akarta írni a történet további részleteit *Tizenhárom nap* című visszaemlékezésében, de halálát követően a szövegből kihúzták a Jupiter-rakétákról szóló tárgyalásokra tett utalásokat, ahogyan U Thant ENSZ-főtitkár szerepéről is csak később értesülhettünk. 1974-ben „Októberi rakéták” címmel mutattak be egy televíziós dokumentumdrámát, mely az amerikai győzelmi narratívát mondta fel minden kritikai árnyalat nélkül.¹⁰ 1987-ben azután James G. Blight kutatócsoportja meghívta az ExComm akkor még élő résztvevőit a floridai Hawk’s Cay-be, hogy meginterjúvolja őket, és választ kapjon a hivatalos amerikai narratíva és az időközben angol nyelven is megjelent szovjet emlékiratok közti ellentmondások által felvetett kérdésekre. Az akkor már huszonöt éve elfogadott narratíva tehát már 1989 előtt nagytító alá került a tengerentúlon. 1987 és 1992 között hihetetlen mennyiségű és minőségű információ látott napvilágot, és megkezdődött az érdemi kutatás. A „jobb, ha az emberek nem tudják” típusú politikusi hozzáállást felváltotta a kutatói tudni akarás, és megindult az információk kiszajtolása a nem különösebben segítőkész egykori résztvevőkből. Konferencia követett konferenciát, és 1992-ben (majd 2002-ben) maga Fidel Castro hívta meg Kubába az egykori résztvevőket és az érdeklődő kutatókat. Az első konferencián az angol BBC televíziós társaság forgatási engedélyt is kapott Havannában. Az amerikai kutatók kitartása és a szovjet hidegháborús információk áruvá válása 1990 után végre megnyitotta az utat az érdemi kutatás előtt.

Három-ötévente „új” rakétaválság

1987-ben Bruce J. Allyn, James G. Blight, és David A. Welch korábban említett mélyinterjúi során derült ki, hogy Kennedy hajlott volna egy rakétákat-rakétákért cserére is, és közvetítőként U Thant ENSZ-főtitkárt kérte fel. Ekkor vált nyilvánvalóvá az is, hogy a Hruscsovot legendásan zavaró, Törökországba telepített Jupiter-rakéták leszereléséről is meggyeztek. Kennedy erre azonnal is hajlandó lett volna, s ehhez kérte az ENSZ főtitkárának közbenjárását. Hruscsov diplomáciai kapitulációja azonban azt jelentette, hogy ezt a presztízsveszteséget a Fehér Háznak már nem kellett vállalnia. Blight és csapatának kutatásai mindkét vezetőt felelős döntéshozóként mutatták be a válság nyilvános (október 22–28.) szakaszában. Az első konferencia érdekes hozadéka volt az a felfedezés is, hogy a válságot a három leginkább érintett országban három különböző néven ismerik: Amerikában „kubai rakétaválság”-ként, Moszkvában „Karib-tengeri válság”-ként, Kubában pedig „októberi válság”-ként.¹¹

Két évvel később, egy moszkvai konferencián ismét megdöbbentő információk láttak napvilágot. Kiderült, hogy a korábban csak részben ismert *Mongoose*-hadművelet 1962 ok-

¹⁰ *The Missiles of October*. Tv-film, 1974.

¹¹ Blight, James G. – Welch, David A: *On the Brink: Americans and Soviets Reexamine the Cuban Missile Crisis*. New York, 1989. (2. kiad. 1990.)

tóberére katonai akciót irányzott elő Kuba ellen, ha az addigi destabilizációs taktikák nem eredményezik Castro bukását. Ez átírta az „indokolatlan szovjet agresszió” narratíváját, hiszen a korábbi, egységesen hangoztatott amerikai állásponttal ellentétben igenis napirenden volt egy újabb katonai akció a Disznó-öbölbeli kudarc után, de még Kennedy október 22-i beszéde előtt. Robert McNamara védelmi miniszter szerint „ha akkor én kubai vezető vagyok, joggal hihettem volna azt, hogy az amerikai intervenció elkerülhetetlen”. Ugyanitt szembesítette Dobrynin Sorensent a Jupiterek ügyével, ugyanis a volt szovjet nagykövet maga tárgyalt Robert Kennedyyel a törökországi rakétákról. Kennedy volt beszédírója és bizalmasa ekkor ismerte el, hogy a volt igazságügy-miniszter halála után, a *Tizenhárom nap* sajtó alá rendezése során sajtó kezébe húzta ki a titkos tárgyalásokra vonatkozó részeket a kéziratból.¹²

Amikor 1992-ben Fidel Castro kubai diktátor meghívta Havannába a rakétaválságban érintett, még élő szemtanúkat, először szembesült a történész szakma azzal, hogy szovjet–kubai viszonylatban is igen komoly feszültségek voltak, s így vált a korábban kétszereplősnek tartott válság háromdimenziós konfliktussá. De az igazi bomba Havannában akkor robbant, amikor Anatolij Gribkov, a rakétatelepítés felelőse beszámolt az Anadir-akció pontos részleteiről. Kiderült, hogy amerikai becslésekkel ellentétben nem 10 000, hanem 40 000 szovjet katona állomásozott Kubában, és a közép-hatótávolságú atomrakéták mellett taktikai atomfegyverekkel is felszerelték a szovjet csapatokat. A mintegy húsz mérőföld hatótávolságú Lunákkal kapcsolatban Hruscsov felhatalmazta a kubai szovjet erők főparancsnokát, Issza Plijev tábornokot, hogy amerikai támadás esetén akár Moszkvával való előzetes egyeztetés nélkül is bevesse azokat. Ezt az „előzetes bevetési engedély”-t a szakirodalom „predelegáció”-nak (*predelegation*) nevezi.¹³

A hidegháború lezárásával párhuzamosan memoárási láz tört ki a résztvevők körében. 1994-ben Gribkov és William Y. Smith amerikai tábornok közös, angol nyelvű kötetben osztotta meg kubai emlékeit és harminc évvel későbbi reflexióit, 1995-ben Anatolij Dobrynin, Moszkva „örökös” washingtoni nagykövete adott ki érdekes memoárt, míg 1997-ben Ernest R. May és Philip D. Zelikow tette közzé a rakétaválság idején a Fehér Házban rögzített beszélgetések átíratát. Ezzel párhuzamosan folyt a primér források feldolgozása is. Eből a termésből kiemelkedően fontos Aleksandr Fursenko és Timothy Naftali közös kötete 1997-ben.¹⁴ Ehhez fogható kutatói és kiadói aktivitást csak 2012-ben, az 50. évforduló kapcsán tapasztalhattunk.

¹² Blight, James G. – Allyn, Bruce J. – Welch, David A. (eds.): *Back to the Brink: Proceedings of the Moscow Conference on the Cuban Missile Crisis, January 27–28, 1989*. Boston, 1992. Sorensenről lásd: 92–93. A Jupiterek kapcsán McNamara védelmi miniszter még 1998-ban is azt állította a BBC Hard Talk című műsorában, hogy 1962-ben nem született megállapodás a törökországi rakétákról. A Jupitereket „ócskavas”-nak nevezte, és azt állította, hogy egyébként is kivonták volna azokat. Állítása szerint Robert Kennedy azzal fenyegette Hruscsovot, hogy ha a nyilvánosság előtt szólni mer a Jupiterekről, akkor azok maradnak.

¹³ *Cuban Missile Crisis* BBC. (lásd a 7. jegyzetet). A konferencia jegyzőkönyvét ezúttal is kiadták: Blight, James G. – Allyn, Bruce J. – Welch, David A. (eds.): *Cuba on the Brink: Castro, the Missile Crisis, and the Soviet Collapse*. New York, 1993. (2. kiad. 2002.) Predelegáció angolul: “advance presidential authorization for the expenditure of nuclear weapons”.

¹⁴ Gribkov, Anatolij I. – Smith, William Y.: *Operation Anadyr: US and Soviet Generals Recount the Cuban Missile Crisis*. Chicago–Berlin–Tokyo–Moscow, 1994.; Dobrynin, Anatolij: *In Confidence: Moscow’s Ambassador to America’s Six Cold War Presidents (1962–1986)*. New York, 1995.; May, Ernest R. – Zelikow, Philip D. (eds.): *The Kennedy Tapes: Inside the White House during the Cuban Missile Crisis*. Cambridge–London, 1997.; Fursenko, Aleksandr – Naftali, Timothy:

1998-ban azután a korábban már említett, washingtoni székhelyű *National Security Archive* olyan dokumentumok nyomára akadt, amelyek alapjaiban írták át (ismét) a rakétaválság történetét. Kiderült ugyanis, hogy a Gribkov által feltárt szovjet predelegációhoz hasonló direktíva amerikai oldalon is létezett, ráadásul már 1957 óta.¹⁵ Ez azért is volt meglepő, mert az 1987–1992 közti konferenciákon Sorensen és McNamara egyaránt határozottan azt állította, hogy amerikai oldalon atomfegyvert csak és kizárólag Kennedy elnök engedélyével lehetett (volna) használni. A korábbi közhely, miszerint „az Eisenhower kormányzat az atomfegyvereket az amerikai haderő szerves részének tekintette”, új értelmezést nyert. Az amerikai információs szabadságról szóló törvényre hivatkozva az NSA 2001 áprilisára kiperelte a részleteket a szövetségi kormányzathoz. Kiderült, hogy Sorensen és McNamara esetében ismét tudatos ferdítéssel állunk szemben, ugyanis egy 1957. május 22-én kelt elnöki utasítás szerint (mely valamilyen formában egészen a hidegháború végéig érvényben maradt) komoly támadás esetén (akár idegen földön is) az érintett egység parancsnoka használhatott atomfegyvert akkor is, ha nem atomtámadás érte őket.¹⁶ Amennyiben a *Mongoose*-hadműveletben foglaltak szerint 1962 októberében sor került volna amerikai katonai akcióra Kuba ellen, a következő forgatókönyv valószínűleg volna meg: amerikai támadás esetén Plijev beveti a Lunákat, és erre az amerikaiak is atomcsapással válaszolnak. 2000-ben megjelent tanulmányomban ezek alapján úgy érveltem, hogy mivel Kennedy október 15-én és Hruscsov október 22-én visszavonta a predelegációs felhatalmazásokat, az atomháború valószínűleg az megelőzően, október első felében állt fenn. Azóta már kiderült, hogy a helyzet korántsem volt ennyire egyértelmű.¹⁷

2002-ben egy újabb havannai konferencián „természetesen” újabb meglepetés érte a rakétaválsággal kapcsolatos fejleményeket érdeklődéssel követő kutatókat. Az NSA újabb dokumentumokat tett közzé, ezúttal egy szovjet tengeralattjáró 1962. október 27-i kalandja kapcsán. A Levéltár igazgatója egyenesen azt nyilatkozta, hogy „egy Vaszilij Arhipov nevű ember mentette meg a világot”. Ekkor derült ki, hogy Gribkov és a többi szovjet vezető sem bontotta ki az igazság minden szeletét az 1992-es havannai konferencián (sem későbbi írásaikban), ugyanis szovjet oldalon predelegációs felhatalmazást nemcsak Plijev, hanem a jelek szerint a karibi térségbe küldött tengeralattjárók is kaptak. Az utóbbiak csak akkor vehettek be atomfegyvert, ha a parancsnok, helyettese és a politikai tiszt egyaránt e mellett szavaz. A Foxtrott-osztályú, B-59-es tengeralattjárót amerikai hadihajók felfedezték, és megpróbálták gyakorló vízi bombákkal a felszínre kényszeríteni. A legénység szerint úgy érezték magukat, „mintha egy olyan olajos hordóban ültek volna, melynek az oldalát kalapáccsal verik”. Mivel sem Moszkvával, sem a kubai csapatokkal nem tudtak rádiókapcsolatba lépni.

“One Hell of a Gamble”: *Khrushchev, Castro, and Kennedy, 1958–1964*. New York – London, 1997.

¹⁵ A részleteket lásd a központ honlapján: <http://www2.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB45/> (letöltés: 2013. október 6.).

¹⁶ Ibid. Lásd különösen a 3. dokumentumot. Ezekre alapozva, de még a teljes deklassifikáció előtt született a téma máig legalaposabb feldolgozása: Roman, Peter J.: *Ike's Hair Trigger: U.S. Nuclear Predelegation, 1953–60*. Security Studies, vol. 7. (1998) No. 4. 121–165.

¹⁷ Glant Tibor: *A szakadék szélén: az atomháború valószínűleg a kubai rakétaválság idején*. Európai Szemle, 11. évf. (2000) 2. sz. 97–113. A predelegációs engedélyek visszavonásáról lásd: Gribkov–Smith: *Operation Anadyr*, 7., 63.

latba lépni, azt hitték, kitört a harmadik világháború. Ezért a három felelős tiszt szavazott, és Arhipov „nem”-je miatt nem vetettek be taktikai atomfegyvert.¹⁸

Az elmúlt tíz év ismét az addig nyilvánosságra került források feldolgozásával telt, s az 50. évforduló alkalmából fél tucat jelentős új munka látott napvilágot. Újabb sokkoló meg-
lepetést jelentett Anasztasz Mikojan szovjet első miniszterelnök-helyettes 1962 novemberi kubai útjának részletes története, hiszen kiderült, hogy Moszkva a Lunákat előbb ott akarta hagyni a szigetország védelmére, majd mégis elszállították azokat, mert nem bíztak meg Castróban.¹⁹ Ezúttal tehát a szovjet és a szovjet–kubai vonal, valamint a válság utáni válság állt a figyelem középpontjában. Érdekes elemzések születtek a NATO-n belüli vitákról, a Moszkva és Havanna közti bizalmatlanságról, valamint az Egyesült Államok és a latin-amerikai országok rakétaválság utáni viszonyáról.²⁰ A CWIHP külön dokumentumgyűjteményt szentelt az évfordulónak: ebben olvashatjuk például a Hruscsov és Antonin Novotni között, a válság után közvetlenül megrendezett találkozóról készült feljegyzést.²¹ A fentiek tükrében nézzük, ma mit tudunk a rakétaválságról, és mai ismereteink szerint mikor állt fenn leginkább az atomháború veszélye.²²

A kubai rakétaválság előzményei

Castro forradalmát az amerikaiak gyanakodva figyelték, ugyanis „a szakállas forradalmár” olyan elveket vallott, melyek nem voltak elfogadhatók Washington számára. A BBC által készített, korábban már említett dokumentumfilmben (1992) egy magas rangú CIA-alkalmazott azt nyilatkozta, hogy a Castro által tervezett földreform önmagában is kommunista üzenet volt az ügynökség számára. Castro elődje, Fulgencio Batista tipikus latin-amerikai diktátor volt, akinek legfőbb célja az volt, hogy a turistaként Kubába érkező amerikaiak kellően kiszórakozhassák magukat. Ráadásul komoly kapcsolatokkal rendelkezett az amerikai maffiával is, hiszen jóllehet az Egyesült Államokban betiltották a szerencsejátékokat, kilencven mérföldnyire Floridától már szabad volt játszani. A turizmus és a szerencsejátékok visszaszorításával, valamint az amerikai kézen lévő cukornádültetvények államosításával Castro alig néhány hónap alatt kivívta az Egyesült Államok ellenszenvét.

¹⁸ Lloyd, Marion: “Soviets Close to Using A-Bomb in 1962 Crisis, Forum is Told”. Boston Globe: 2002. október 13. A további részleteket lásd az NSA honlapján: <http://www.webcitation.org/67Zhorqhc> (letöltés: 2013. október 6.).

¹⁹ Mikoyan, Sergo (Svetlana Savranskaya, ed.): *The Soviet Cuban Missile Crisis: Castro, Mikoyan, Kennedy, Khrushchev, and the Missiles of November*. Washington–Stanford, 2012.

²⁰ Az 50. évfordulóra megjelent, még nem idézett, fontosabb kötetek: Blight, James G. – Lang, Janet M.: *The Armageddon Letters: Kennedy, Khrushchev, and Castro in the Cuban Missile Crisis*. Lanham, MD, 2012.; Coleman, David G.: *The Fourteenth Day: JFK and the Aftermath of the Cuban Missile Crisis: The Secret White House Tapes*. New York – London, 2012.; Gibson, David R.: *Talk at the Brink: Deliberation and Decision during the Cuban Missile Crisis*. Princeton–Oxford, 2012.; Roberts, Priscilla (ed.): *Cuban Missile Crisis: The Essential Reference Guide*. Santa Barbara, CA, 2012.; Stern, Sheldon M.: *The Cuban Missile Crisis in American Memory. Myths versus Reality*. Stanford, 2012.; és egy „mi lett volna ha” elemzés: Swedin, Eric G.: *When Angels Wept. A What – If History of the Cuban Missile Crisis*. Washington, 2010.

²¹ Hershberg, James G. – Ostermann, Christian F. (eds.): *The Global Cuban Missile Crisis at 50*. CWIHP Bulletin No. 17/18 (Fall 2012). Washington, 2012. Ebben olvasható Thomas Blanton rövid bevezető cikke, amelytől a címet kölcsönöztem: *The Cuban Missile Crisis Just Isn't What It Used to Be*. 11–18. A Hruscsov–Novotni találkozó: 400–403.

²² A következő összefoglalás 2000-ben megjelent cikkemre támaszkodik, de friss információk alapján átdolgoztam azt. A jegyzetapparátust is kiegészítettem.

Fidel Castro 1959. április 15-én – három és fél hónappal hatalomra jutását követően – váratlanul az Egyesült Államokba utazott azzal a nyíltan vallott szándékkal, hogy megszerezze a nagy északi szomszéd támogatását az általa megálmodott új Kubához. Mivel látogatását hivatalosan nem jelentette be, és nem tette meg a szükséges diplomáciai előkészületeket sem, Eisenhower elnök elutazott Georgiába egy golfbajnokságra. Castrót azonban az amerikai média és a keleti-parti elit – többek között McGeorge Bundy, a Harvard dékánja, később Kennedy elnök nemzetbiztonsági tanácsadója – is komoly érdeklődéssel fogadta. Mindenki azt szeretne volna tudni, hogy Castro kommunistának vallja-e magát. Nos, 1959. áprilisában még nem vallotta magát annak, sőt még azt a feltételezést is elutasította, hogy a korábban mellette harcoló kommunistáknak beleszólása volna a legfelsőbb szintű kubai döntéshozatalba. Ez azért érdekes, mert Castro amerikai látogatásával egy időben öccse, Raul, aki tagja volt a kubai kommunista pártnak (bár erről saját bevallása szerint Fidel akkor még nem tudott!), titokban éppen Moszkvával tárgyalt, s Castro fegyvertársa volt a szélsőbaloldali nézeteiről ismert Ernesto Che Guevara is.

Amerikai útjának utolsó előtti napján, április 25-én Castro találkozott Nixon alelnökkel. Ez volt a legmagasabb szintű találkozó, amelyet *ad hoc* útja során sikerült számára megszervezni, s a megbeszélés azért is különösen fontos volt, mert Nixon a McCarthy-korszakban vezető kommunistavadásznak számított. Nixon a találkozóról szóló feljegyzését nem hozta nyilvánosságra, s ebből tudósok és politikai elemzők sora következtetett arra, hogy az alelnök a kubai államfőt kommunistának nyilvánította. A találkozó jegyzőkönyvének egy másolatára Jeffrey J. Safford történész véletlenül talált rá Mike Mansfield szenátor iratai között, és 1980-ban közölte a *Diplomatic History* című folyóiratban. Ebből a feljegyzésből az derül ki, hogy Nixonnak fenntartásai voltak Castróval kapcsolatban, de nem tartotta őt kommunistának: „Róla alkotott véleményem némiképp vegyes. Az egyetlen dolog, amiben biztosak lehetünk, az az, hogy született vezető. Bármit is gondolunk róla, meghatározó tényezője lesz Kuba és általában Latin-Amerika jövőjének. Ószintének tűnik. Vagy rendkívül naiv a kommunizmussal kapcsolatos kérdésekben, vagy maga is kommunista. Én azt hiszem, az előbbi igaz rá [...] Ám mivel született vezető – s erre már utaltam –, nincs más választásunk, mint hogy megpróbáljuk a megfelelő irányba terelni őt.”²³

Castro azonban végrehajtotta a korábban megígért földreformot, és visszaállamosította az amerikai kézben lévő cukornádültetvényeket. Jacobo Arbenz Guzmán, guatemalai vezető hasonló lépésére 1954-ben az Egyesült Államok egy, a CIA által megtervezett és végrehajtott katonai puccsal válaszolt. Fidel Castro tehát darázsfészekbe nyúlt. Az amerikai reakció gyors és elutasító volt: az Eisenhower-kormány megszüntette a Kubával folytatott kereskedelmet, kizárta Kubát az Amerikai Államok Szövetségéből, és a diplomáciai kapcsolatokat is megszakította déli szomszédjával. A konfrontáció elkerülhetetlennek tűnt. Eközben Hruscsov és Mikojan Havannába, Raul Castro pedig Moszkvába látogatott – mindez egyértelműen jelezte, hogy Castro egyre inkább a kommunisták felé fordul. A kubai vezér később (az 1992-es havannai konferencián, majd egy a CNN televíziónak adott interjújában) ezt azzal magyarázta, hogy a szovjetek a szükség órájában feltétel nélkül mellé álltak, s „támogatták a forradalmat”.²⁴

²³ Safford, Jeffrey J.: *The Nixon-Castro Meeting of 19 April 1959*. *Diplomatic History*, vol. 4. (1980) No. 4. 425–431. Az idézet az utolsó oldalról való. Nixon később megváltoztatta véleményét, ezt Gaddis Smith idézi a későbbi elnök memoárja alapján: Smith, Gaddis: *The Last Years of the Monroe Doctrine*. New York, 1994. 96.

²⁴ *Cuban Missile Crisis*. BBC; *Castro in His Own Words*. CNN, 1998. Az utóbbi a televíziós társaság *Cold War* című sorozatához készült interjú, amit külön is sugároztak.

Castro és forradalma különösen kedves volt Hruscsov számára: Kuba volt az első ország, amelyben – legalábbis Moszkva szerint – úgy „győzött a szocialista forradalom”, hogy ebben a szovjet hadsereg nem segédkezett. Kuba ugyanakkor számos új problémát is felvetett a Kreml számára. Meg kellett oldani a sziget védelmét, noha 1959 után is maradt ott amerikai katonai támaszpont (Guantanamo), és el kellett látni fegyverekkel és szakértőkkel a kubai vezetést. Ezt a „baráti segítséget” a fél világon keresztül kellett eljuttatni az Egyesült Államok tőszomszédságába. Mindenekelőtt azonban meg kellett győzni Castrót arról, hogy csatlakozzon a szocialista táborhoz.²⁵

A kubai–szovjet közeledés nem került el az amerikai hírszerzés figyelmét. A CIA havi egy felderítő repülést hajtott végre Kuba felett, s ezzel párhuzamosan megkezdte Castro-ellenes hadműveletét is. Az öt évvel korábbi guatemalai sikeren felbuzdulva hasonló módszerekhez nyúltak: szabotázsakciókkal megpróbálták destabilizálni a kubai rezsimet, a kereskedelmi kapcsolatok megszüntetésével igyekeztek csődbe juttatni a kubai gazdaságot, és diplomáciailag is elszigetelték Castro államát. Továbbá kubai menekültekből szabadcsapatot hoztak létre és képezték ki, majd kidolgozták a kubai partraszállás terveit is. Az 1960. évi elnökválasztást azonban nem a favoritnak számító Richard Nixon alelnök, hanem a katolikus vallású bostoni demokrata, John F. Kennedy nyerte meg. A kérdés az volt, hogy az új elnök jóváhagyja-e a Kuba ellen intézendő támadást.²⁶

A Kennedy-kormány gyorsan döntött az ügyben: nem volt hajlandó a diplomáciai kapcsolatok felvételére, sőt engedélyezte a CIA által tervezett támadást is. A tervezők meglepetésére azonban az új elnök megtagadta a légi támogatást a Disznó-öbölbeli akcióhoz, így azt gyakorlatilag eleve kudarcra ítélte. Az alig két évvel korábban egy amerikaiak által támogatott diktátor ellen felkelt kubai nép ugyanis – a kissé naivnak tűnő amerikai várakozásokkal ellentétben – nem állt az amerikaiak által támogatott „felszabadítók” oldalára. Castro csapatai súlyos vereséget mértek a partraszálló szabadcsapatra. Ezt követően a kubai elnök az ENSZ-ben csaknem öt órán át tartó beszédben ítélte el az amerikai agressziót. A Kennedy-kormány legkínosabb kudarcát élte meg 1961 áprilisában, és a rakétaválság 25. évfordulója óta megszólalt egykori magas rangú amerikai politikusok döntő többsége a disznó-öbölbeli kudarcban látta a rakétaválság egyik legfőbb okát.²⁷

1961 áprilisát követően az amerikai vezetés Kubát „egy európai sakkjátszma részeként kezelte”. A Kennedy-kormány havi kettőre emelte a felderítő repülések számát, és titokban engedélyezte az egyik legnagyobb CIA-akciót, a Mongoose-hadműveletet. A Mongoose célja Castro megbuktatása és likvidálása (!) volt, s a tervek között szerepelt egy esetleges katonai intervenció is. A hadművelet első részleteire egy 1975-ben lefolytatott kongresszusi vizsgálat során derült fény, a jelentés teljes szövegét viszont csak az ezredfordulón ismerhettük meg. Ezzel együtt Kuba másodlagos szerepet játszott az amerikai diplomáciában: a hidegháború túlfeszített légkörében Berlin és a Távol-Kelet is fontosabb volt Washington számára.²⁸

²⁵ Gribkov–Smith: *Operation Anadyr*, 8–9.

²⁶ Az egyik elnökválasztási televíziós vita során Kennedy azt állította, hogy ha őt választják meg, akár fegyverrel is leszámol Castróval. Nixon (aki Eisenhower alelnöke volt akkoriban) tudott a tervezett katonai akcióról, de ezt nem árulhatta el idő előtt. A részleteket lásd: Smith: *Last Years of the Monroe Doctrine*, 102.

²⁷ Gribkov–Smith: *Operation Anadyr*, 89; Rusk, Dean: *As I Saw It. As Told to Richard Rusk*. Ed. By Daniel S. Papp, ed.. New York, 1990. 229–245.

²⁸ A Mongoose teljes szövegét is az NSA hozta nyilvánosságra 1998-ban. Lásd még: Gribkov–Smith: *Operation Anadyr*, 81–82., 101.

Moszkva sokkal komolyabban vette Kubát, mint ahogyan arra az amerikaiak számítottak. 1962 áprilisában az amerikaiak két hadgyakorlatot is tartottak a Karib-tengeri térségben, melyek során szigetek elleni támadásokat gyakoroltak. Eközben a kubai kémelhárítás – nyilvánvalóan némi túlzással – több száz (!) amerikai szabotázsakcióról számolt be Castciónak. Havannában és Moszkvában is az a vélemény alakult ki, hogy Washington katonai intervenciót tervez Kuba ellen. A korábban már említett moszkvai és havannai konferenciákon Robert McNamara volt amerikai védelmi miniszter elismerte, hogy az amerikai akciókat nézve ő is erre a következtetésre jutott volna, de tagadta, hogy valóban komolyan szóba került a katonai intervenció lehetősége. McNamara állításának azonban némileg ellentmond az a tény, hogy a Szenátus szeptember 20-án 86:1 arányban felhatalmazta a kormányt arra, hogy „az Egyesült Államok biztonságát fenyegető, külső erő által támogatott támadó jellegű katonai erő létrehozása vagy felhasználása megelőzésére” katonai akciót hajtson végre – vagyis az elnök megkapta a kongresszusi felhatalmazást egy Kuba elleni esetleges katonai intervencióhoz.²⁹ A Mongoose-hadműveletben tervezett katonai akcióra 1962 októberében került volna sor. A Kubát fenyegető vélt vagy valós veszélyre a szovjet vezetés nem hétköznapi módon válaszolt: Hruscsov javaslatára atomtámaszponttá alakította át a Floridától alig százötven kilométerre található szigetet, s ezzel kiprovokálta a hidegháború leghátborzongatóbb válságát.

Az Anadir-hadművelet

Kennedy elnök 1962. október 22-i televíziós beszédében a szovjet rakétatelepítési akciót „elhamarkodott és titokban végrehajtott lépés”-nek nevezte. Ő soha nem tudhatta meg azt, amit Anatolij Gribkov tábornok a havannai konferencián tárt a nyilvánosság elé: a döntés májusban, tehát öt hónappal a konfrontáció kirobbanása előtt született, az akció fedőnevét pedig egy a Bering-tengerbe ömlő orosz folyóról, az Anadirról kapta. Ez azért is volt meglepetés az amerikaiak számára, mert a CIA felelős csoportja 1962 nyarán készített felmérésében valószínűtlennek minősítette, hogy a szovjetek atomfegyverekkel lássák el Kubát. 1994-ben angol nyelven is megjelent memoárjában Gribkov büszkén meséli el, hogy az akció mekkora kihívás volt a szovjet hadvezetés számára, és hogy milyen sikeresen hajtották azt végre. Mivel mindkét fél a mai napig rendkívüli jelentőséget tulajdonít a szovjet akciónak, érdemes röviden áttekinteni az Anadir-hadművelet történetét.³⁰

A döntést Hruscsov egyedül hozta meg 1962 májusában. A Szovjetunió Honvédelmi Tanácsának május 21-i ülésén előzetes döntés született: egy teljes hadseregcsoporthoz – atomfegyverekkel együtt – áttelepítenek Kubába. A Honvédelmi Minisztériumban dolgozó második világháborús veterán, Gribkov kapta azt a feladatot, hogy dolgozzon ki egy megvalósítható programot a következő, május 24-i ülésre. Az előzetes terv elkészült, és azt a Tanács jóváhagyta; így vette kezdetét ez a kommunista hadtörténetben egyedülálló vállalkozás. A végső „igen”-t a Szovjetunió Elnöki Tanácsa 1962. június 10-én mondta ki, tizenkilenc nappal azután, hogy Hruscsov először felvetette az ötletet. Gribkov pontosan tudta, milyen új problémákkal kell szembenéznie. Többek között meg kellett győzni Castrót arról,

²⁹ May–Zelikow: *Kennedy Tapes*, 37. Korábban a Kennedy-kormány tagjai minden interjúban és visszaemlékezésben tagadták, hogy katonai akcióra készültek volna, de a Mongoose szövege ezt cáfolja. Az itt idézett kongresszusi felhatalmazás azt bizonyítja, hogy a Fehér Ház a Mongoose-ban tervezettek szerint járt el. Noam Chomsky korábban is gyakran hangoztatott nézete szerint ez a hadművelet „nyerte el a világ legnagyobb nemzetközi terrorista akciója díját”. Guardian, 2012. október 15.

³⁰ Gribkov–Smith: *Operation Anadyr*, 9., 102–103.; May–Zelikow: *Kennedy Tapes*, 37.

hogy engedélyezze a rakéták telepítését, oda kellett juttatni ellenséges vizeken át több mint 50 000 szovjet katonát, több tucat repülőgépet, rakétát és atombombát – s mindezt úgy, hogy az amerikai kormány semmit meg ne tudjon a dologról. Az akció befejezését október végére tervezték, s a hivatalos elképzelés szerint novemberi kubai látogatása során Hruscsov hozta volna a világ tudomására a hírt. Az időzítésnek rendkívül fontos szerepe volt, hiszen november elején az Egyesült Államokban kongresszusi választásokat tartottak, és a keleti blokkban ekkor ünnepelték a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 45. évfordulóját.³¹

Castrót nem kellett sokáig győzködni, hiszen az amerikai katonai fenyegetés igen komolynak tűnt. Július 2-án Moszkvába érkezett Raul Castro miniszter, és azonnal tárgyalni kezdett Hruscsovval és Rogyion Malinovszkij honvédelmi miniszterrel. Hamarosan megállapodásra jutottak, és megszületett az a kölcsönös védelmi szerződés, amely megeremtette a szovjet csapatok kubai kalandjának jogi alapját. Fidel Castro azt javasolta, hogy a szerződést hozzák nyilvánosságra, ám a szovjet vezetés ez elől mereven elzárkózott, sőt a nyár és az ősz folyamán többször is biztosították Washingtont arról, hogy a Kubába szállított és szállítandó fegyverek kizárólag védelmi célokat szolgálnak. Az akciót annyira titokban tartották, hogy még a washingtoni szovjet nagykövetet, Anatolij Dobrinyint sem tájékoztatták a valós helyzetről. 1992-ben Castro azzal indokolta beleegyezését, hogy az akció egyszerre javította a szocialista tábor katonai-stratégiai helyzetét és saját forradalma túlélési esélyét. Egy azóta is sok vitát kiváltó interjúban az első szempontot nevezte döntőnek.³²

A moszkvai megállapodást követően szovjet szakértők egy csoportja Kubába utazott te-repszemlére. Kiválasztották a rakétasilók helyét és azt a kilenc kikötőt is, ahová a különleges rakománynak érkeznie kellett. Hruscsov a szintén háborús veterán lovassági tisztet, Issza Plijev tábornokot nevezte ki a Kubában állomásozó szovjet hadseregcsoport főparancsnokává. A döntés célja az volt, hogy elterelje a figyelmet az akció kulcseleméről, az atomfegyverekről. Az első szállítmány július 26-án, a Maria Uljanova nevű teherhajóval ért célba. A Kubába tartó szovjet hajók nemcsak közép-hatótávolságú rakétákat, hanem taktikai atomfegyvereket, úgynevezett Luna-típusú rakétákat is szállítottak. (Ez utóbbi tényről a világ egészen 1992-ig nem szerzett tudomást). Ráadásul Hruscsov és Malinovszkij (szóban) felhatalmazta Plijevet arra, hogy vészhelyzetben, amerikai támadás esetén Moszkva külön engedélye nélkül is használja a Lunákat. A szovjet terv kivitelezése azonban a felszínes előkészítés miatt nem a megfelelő ütemben haladt, s október közepén már jelentős volt a lemaradás.³³

Eközben az időközi kongresszusi választásokra készülő Egyesült Államokban a Republikánusok Kubát állították a kampány középpontjába, s több jelöltjük is azzal vádolta az elnököt és a Demokratákat, hogy kesztyűs kézzel bánnak a túlzottan is gyors ütemben fegyverező Castróval. Többen azt is tudni vélték, hogy szovjet atomfegyverek érkeztek a szigetre. Ezeket az állításokat a CIA nem tudta megerősíteni. Ugyanakkor John McCone CIA-igazgató augusztusban már jelezte Kennedynak, hogy szerinte a hír igaz is lehet. A fentebb már vázolt okokból Kennedy azonban nem vette komolyan McCone figyelmeztetéseit: egy-

³¹ Gribkov–Smith: *Operation Anadyr*, 8–16., 19–23., 26–28.

³² *Cuban Missile Crisis*, BBC; *Castro in His Own Words*, CNN.

³³ Gribkov–Smith: *Operation Anadyr*, 50–59. Az ilyen és ehhez hasonló szovjet információk hitelessége körül élénk vita folyt, például a *CWIHP Bulletin No. 3* (1993) hasábjain. Lásd még: Garthoff, Raymond L.: *Secrets of the Soviet World: The Russian Archives and the Reinterpretation of Cold War History*. Diplomatic History, vol. 22. (1997) No. 4. 243–257.

szerűen nem hitte el, hogy Hruscsov támadó atomfegyvereket mer telepíteni Kubába.³⁴ Ugyanerről a szovjet vélemény az volt, hogy ha nekik együtt kell élniük a Törökországban és Olaszországban elhelyezett amerikai atombombákkal, akkor ezt az amerikaiaknak is el kell tűnniük. Ez a látszólag logikus gondolat azonban az amerikai érdekek és tradíciók ismeretének teljes hiányát mutatja. Erre utalva jegyezte meg később memoárjában Dobrynin, hogy a szovjeteknek meg kellett tanulniuk az amerikaiak fejével gondolkozni. Latin-Amerika mindig is elsődleges fontosságú amerikai érdekszféra volt, s az 1954. évi guatemalai akció is jelezte, hogy ez a hidegháború korszakában sem lesz másként. Az amerikai reakció heveségének alábecsülése azonban nem magyarázza Hruscsov történelmi, majdnem végzetes döntését. A bizonyítékok inkább arra utalnak, hogy a szovjet államfő szándékosan provokálta az amerikaiakat, többek között egy nyilvános beszédében is, melyben „eltemette” a Monroe doktrínát.³⁵

Gribov szerint a szovjeteket hármás megfontolás vezette:

1. Legfőbb céljuknak Castro és Kuba védelmét tartották. Ezt a döntést nemcsak a fentebb már említett romantikus megfontolás (az első szovjet hadsereg nélküli győzelem) magyarázza, hanem az is, hogy a Szovjetunió nem engedhette meg magának azt, hogy gyengének tűnjön, ne védje meg egy szövetségését, vagy hogy ezt a feladatot átengedje Mao Kínájának.
2. Kuba megvédése továbbá a szovjet befolyást volt hivatva növelni a Karib-tengeri térségben, elsősorban abban a reményben, hogy további hasonló forradalmakra lehet számítani. Ehhez kapcsolódik egy Gribov által nem említett, ám nyilvánvaló stratégiai megfontolás is: Kubából könnyebb volt elérni Afrikát tengeri úton, mint a Szovjetunióból, s ennek nagy szerepe volt a hetvenes években kirobbant hidegháborús konfliktusokban, például Angola esetében. Az egymással rivalizáló, hidegháborúban részt vevő hatalmak a fekete kontinensen is igyekeztek minél nagyobb befolyásra szert tenni a gyarmati felszabadító háborúk kapcsán.
3. Hruscsov célja ezen túlmenően a stratégiai erőegyensúly helyreállítása volt. A hatvanas évek elejére a szovjet vezetés számára nyilvánvalóvá vált, hogy a fegyverkezési versenyben az amerikaiak szinte behozhatatlan előnyre tettek szert, különösen az interkontinentális rakéták terén. Ezért a szovjet vezetés úgy döntött, hogy közephatótávolságú rakétákkal próbálja pótolni a lemaradást – ezeket a rakétákat pedig csak és kizárólag Kubába lehetett telepíteni. Ez egyben megfelelő tárgyalási alapot kínált a törökországi Jupiter rakéták eltávolításának ügyében is.³⁶

A válság előtti válság (október 14–22.)

Kéthétnyi rossz idő után, október 14-én a közel egy hónapja első felderítő repülését teljesítő U2-es egy sor zavarba ejtő fényképpel tért vissza. Azt az amerikaiak már korábban is tudták, hogy a szovjetek Kubába föld–levegő (alapvetően légelhárító) típusú rakétákat telepítenek, az október 15-én kielemezett képeken azonban föld–föld típusú (alapvetően támadó jellegű) rakétakilövő állásokat is találtak. McCone azonnal értesítette az elnököt, Kennedy pedig összehívta ExComm nevű válságtábját, melyben helyet kaptak a külügy és a hadügy képviselői, valamint a vezérkari főnökök egyesített tanácsának elnöke és Robert Kennedy

³⁴ Fursenko–Naftali: *One Hell of a Gamble*, 198–204.; Gribov–Smith: *Operation Anadyr*, 97–99.

³⁵ Dobrynin: *In Confidence*, 94–99.; a Monroe-doktrína „eltemetéséről” lásd: Smith: *Last Years of the Monroe Doctrine*, 100–101.

³⁶ Gribov–Smith: *Operation Anadyr*, 11. 13. A Hruscsovot közveszélyes örültként bemutató amerikai elméletekre azért nem térünk ki, mert azokat szovjet források nem erősítették meg.

igazságügy-miniszter is. Az ExComm első ülésén elemezte a helyzetet, majd úgy döntött, hogy a hírt egyelőre nem hozza nyilvánosságra.³⁷ Két nappal később egy Dobrynin jelenlétében lezajlott megbeszélésen Andrej Gromiko szovjet külügyminiszter – aki pontosan ismerte az Anadir-hadművelet részleteit – megerősítette azt a korábbi szovjet bejelentést, hogy a Kubába telepített fegyverek védelmi jellegűek. Kennedy nem kérte számon rajta ezt a nyilvánvaló hazugságot, Gromiko pedig még a találkozó után sem mondta meg az igazat Dobryninnek. Moszkva úgy gondolkozott, hogy ha a washingtoni nagykövet nem tudja, akkor biztosan nem árulja el a titkot.³⁸

A válság nyilvános szakasza (október 22–28.)

Október 22-én Kennedy az ország nyilvánossága előtt bejelentette, hogy (1) megdönthetetlen bizonyítékai vannak arra nézve, hogy a Szovjetunió Kubába támadó atomfegyvereket telepített. Ezért (2) Kubát karantén alá helyezik, és (3) egy Kubából induló atomcsapást az Egyesült Államok a Szovjetunióan torol meg. Így vette kezdetét a rakétaválság új, nyílt szakasza, mely hét napon át izgalomban tartotta a világot. Hruscsov néhány órával Kennedy elnök beszéde előtt tudomást szerzett a beszéd tartalmáról, és visszavonta a korábban kiadott predelegációs engedélyeket.

Az ExComm-ban lezajlott viták részleteit a résztvevők memoárjaikban összefoglalták, a viták során készített magnófelvételek átiratát pedig 1997-ben és 2005-ben megjelentették. Ezekből a forrásokból egyértelműen kiderül, hogy az ExComm egyes tagjai, elsősorban a katonai stáb, erősen lobbiztak egy Kuba elleni katonai intervenció engedélyezéséért, és hogy erre az elnök a válság egyes pontjain hajlott is. Ennek megfelelően az amerikai stratégiai és taktikai légierőt egyaránt DEFCON 2-es atomriadó-készültségbe helyezték.³⁹

A válság nyilvános szakaszában történt legalább öt olyan incidens, melyek közül – más körülmények között – bármelyik katasztrófához vezethetett volna: október 26-án az Egyesült Államok két olyan rakétatesztet hajtott végre, melyeket a Szovjetunió könnyen első csapásként értékelhetett volna: (1) a kaliforniai Vandenberg Légitámaszpontonról fellőttek egy Atlasz F-típusú interkontinentális rakétát, illetve a Csendes-óceáni Johnson-szigeten végrehajtották a Bluegill Triple Prime kódnevű magas légköri atomtesztet.⁴⁰ 27-én további három incidens borzolta a kedélyeket: (1) Kuba fölött lelőttek egy U2-es kémrepülőgépet. Az Egyesült Államok és a szovjet vezetés is a kubaiakat vádolta, pedig a tűzparancsot egy a tiltó parancsot figyelmen kívül hagyó szovjet tiszt adta ki. (2) Egy amerikai U2-es a szovjet légtérbe kalandozott, és az elfogására kirendelt szovjet vadászrepülőket Alaszkából felszállt amerikai vadászgépek támadták meg. Azt biztosan tudjuk, hogy az amerikai légierőben ek-

³⁷ Kennedy: *Thirteen Days*, 23–24., 30., 33–35. Az ExComm teljes névsorát is közli: 30–31.

³⁸ Dobrynin: *In Confidence*, 77.

³⁹ May–Zelikow: *Kennedy Tapes* (1997); Stern, Sheldon M.: *The Week the World Stood Still: Inside the Secret Cuban Missile Crisis*. Stanford, 2005. A DEFCON (defense readiness condition: védelmi készenléti szint) egy ötfokozatú skála, melyen az egyes de facto atomháborút jelent. 2-es szint mai ismereteink szerint csak 1962-ben volt érvényben, a 3-as az 1973. évi Jóm kippuri háború során és 2001. szeptember 11-én.

⁴⁰ Az Atlasz egy amerikai radarállomás bejövő szovjet rakétának nézte: Gaddis, John Lewis: *We Now Know. Rethinking Cold War History*. Oxford, 1997. 273. A Bluegill Triple Prime tesztje a Fishbowl-hadművelet része volt, melynek során egy megatonna alatti bombákat robbantottak a sztratoszférában: Johnston, Robert W.: *High Altitude Nuclear Explosions*. <http://www.johnstonsarchive.net/nuclear/hane.html> (letöltés: 2013. október 6.)

kor éles atomriadó volt érvényben.⁴¹ (3) Ezen a napon került sor a fentebb már bemutatott Arhipov-incidensre is.

Eközben folytak a diplomáciai tárgyalások is. Washington már 23-án tájékoztatta NATO-szövetségeseit, hogy a válság rendezéséhez szükség lehet az olaszországi és törökországi Jupiterek leszerelésére. A törökök érthető tiltakozása mellett az olaszok maguk ajánlották fel, hogy az amerikai elnök „beáldozhatja” a náluk felszerelt rakétákat.⁴² Eközben Kennedy és Hruscsov Dobrinyin keresztül érintkeztek egymással, a szovjet nagykövettel pedig Robert Kennedy tárgyalt titokban. Egy másik csatornát egy KGB- és egy CIA-ügynök (Alekszander Fekliszov és John Scali) kapcsolatfelvétele jelentett. Ráadásul Kennedy megkérnyezte U Thant ENSZ-főtitkár is, hogy végső esetben közvetítsen. A már sokszor és sok helyen publikált Hruscsov–Kennedy levélváltást követően a szovjet államfő a moszkvai rádióban jelentette be, hogy kivonják Kubából „az önök által támadónak minősített atomfegyvereket”. A válság nyilvános szakasza ezzel október 28-án véget ért.⁴³ Az 1992-es havannai konferencián egy szovjet résztvevő azt nyilatkozta, hogy Hruscsov attól félt, Washingtonban katonai puccs történik, és a válság eszkalálódik, ezért adta be a derekát.⁴⁴ A hivatalosan közzétett közös nyilatkozat szerint az Egyesült Államok megígérte, hogy Kubát nem támadja meg, a Szovjetunió pedig kivonta Kubából a támadó atomfegyvereit. Szovjet részről (1991 előtt) ezt megfelelően dokumentálva soha nem cáfolták. Pedig nem így zárult a történet.

A válság utáni válság (október 28–november 22.)

Az október 28-i megállapodással lezárult a rakétaválság nyilvános szakasza, és kezdetét vette a válság utáni válság. Amerikai részről komolyan vették a támadófegyverek eltávolításának ügyét, és (a szovjetek és kubaiak nem kis meglepetésére) ezek közé sorolták az IL 28-as bombázókat is. A közép-hatótávolságú rakéták leszerelését (és az akció ellenőrzését) már november 8-án befejezték, de a bombázók körüli vita egészen 18-áig elhúzódott. Miután azt hitte, hogy már nincs több szovjet atomfegyver Kubában, Kennedy elnök ebben az időszakban többször is felvetette a stratégiai bombázás lehetőségét, ám Castro végül beadta a derekát, és beleegyezett az IL 28-asok elszállításába is.⁴⁵ Nyitott kérdés, hogy szovjet–kubai részről bevette volna-e a Lunákat, ha az október 28-i megállapodást követően mégis amerikai légitámadásra került volna sor.

A hivatalos megállapodásba ugyan nem írták bele a törökországi Jupiter rakéták leszerelését, de erre a Robert Kennedy és Dobrinyin közti „gentlemen’s agreement” keretében a későbbiekben mégis sor került. U Thant ENSZ-főtitkár Kubába utazott, miként szovjet részről Mikojan is. Az utóbbi hálátlan feladata az volt, hogy a megállapodásból kihagyott és emiatt joggal dühös Castróval elfogadtassa a rakéták kivonását. A szovjetek B-terve az volt, hogy a Lunákat (mintegy 100 darabot) otthagyják Kuba és a „tiszta forradalom” védelmére, de Castro kiszámíthatatlan viselkedése miatt Mikojan november 22-én megváltoztatta a tervet.⁴⁶ Egy jellemző incidensként a bolsevik forradalom 45. évfordulóján, november 7-én

⁴¹ Gaddis: *We Now Know*, 273–274., 276–277.

⁴² Lásd az NSA által a kubai rakétaválság 40. évfordulójára összeállított kronológiákat, különösen a másodikat: http://www2.gwu.edu/~nsarchiv/nsa/cuba_mis_cri/index.htm (letöltés: 2013. október 6.)

⁴³ Naftali–Fursenko: *One Hell of a Gamble*, 216–289.

⁴⁴ *Cuban Missile Crisis*, BBC.

⁴⁵ Stern: *The Week the World Stood Still*, 205–211.

⁴⁶ Mikojan: *The Soviet Cuban Missile Crisis* (lásd a 19. jegyzetet).

elmondott kubai pohárköszöntőben Castro és Sztálin előtt tisztelegtek, ami nyilvánvaló „üzenet” volt Hruscsov számára.⁴⁷

November 7-én természetesen Moszkvában is nagy ünnepséget rendeztek. Az erre az alkalomra meghívott csehszlovák delegáció már október 30-án megérkezett. Novotni és Hruscsov aznapi megbeszéléséről feljegyzés is készült. E szerint Gromiko pártutasításra hazudott (Hruscsov szerint: „és milyen remekül”), Castro pedig azt kérte Moszkvától október 26-áról 27-ére virradó éjjel írt levelében, hogy ha az imperialisták megtámadják Kubát (amit ő 24-72 órán belül várt), Moszkva megelőző atomcsapással vegye elejét annak, hogy Washington bármikor is első csapást mérhessen a szocialista táborra. Hruscsov erre bizonyítottan nem volt hajlandó, de természetesen a „békés egymás mellett élés” politikájának győzelmét látta az október 28-i megállapodásban. Szerinte az imperializmus nem papírtigris, ahogyan azt a kínaiak állítják, hanem „olyan hús-vér tigris, amely igencsak fenékebe tudja harapni az embert”. Kubában az amerikaiak meg akarták buktatni Castrót, Moszkva pedig meg akarta őt védeni. A rakéták oda telepítésével, majd visszavonásával ezt a célt el is érték: ez a korábbról már ismert „hivatalos” szovjet győzelmi narratíva.⁴⁸ Ezzel együtt Hruscsovot 1964-ben leváltották, helyére Brezsnyev került.

Az Egyesült Államok az 1940-es, 1950-es évek fordulóján kollektív katonai biztonsági szerződések egész sorát kötötte a Távól-Keletől Latin-Amerikán át Nyugat-Európáig. Ezek a szövetségek kívülállóként figyelték a válság nyilvános fázisát, és annak lezárását követően joggal követeltek részletes tájékoztatást az eseményekről és magyarázatot arra nézve, hogy őket miért hagyták ki a döntéshozatalból. Egyiket sem kapták meg érdemben: Washington maga tárgyalt Moszkvával. A döntéshozatalba egyik szuperhatalom sem vonta be saját szövetségeseit. Ha bárkinek még kétsége lett volna, 1962 októberében nyilvánvalóvá vált, hogy az Amerikai Egyesült Államok szuperhatalommá vált, és saját legfontosabb szövetségeseit sem tekinti teljesen egyenrangú partnernek. Szovjet részről még Castrót sem tájékoztatták minden részletről, sőt a nyilvános szakaszt lezáró megállapodást a kubai diktátor háta mögött kötötték meg. A „tisztá forradalom” nem biztosította Castro számára azt, hogy róla csak vele egyeztetve döntsön Moszkva.

Amerikai–szovjet viszonylatban megállapodás született egy közvetlen telefonvonal (a legendás „forródrót”) létesítéséről Moszkva és Washington között. 1963-ban jelentős fegyverzetkorlátozási megállapodást kötöttek. Washington valóban nem támadta meg Kubát, és Törökországból kivonták a Jupitereket (majd újabb rakétákat telepítettek azok helyébe). Egyes kutatók, némi túlzással, egyenesen az enyhülési folyamat kezdetét látják ezekben a megállapodásokban.

A válság az amerikai közbeszédben és kultúrában is jelentős változásokat hozott. A számos példa közül a magyar olvasók leginkább a történet filmes vonalát ismerhetik, elsősorban Stanley Kubrick *Dr. Straneglove* című ikonikus alkotása révén. Kevésbé ismert tény, hogy ezt a filmet további négy olyan alkotás követte, melyek direkt módon beemelték a közbeszédbe az atomháború veszélyét, illetve azt a gondolatot, hogy az emberi létnek maga az ember vet majd véget. Szintén 1964-ben készült el a *Bombabiztos (Fail-Safe)* című film, melyben Sidney Lumet rendező ugyanazt a forgatókönyvet (egy véletlenül indított, visszavonhatatlan amerikai atomcsapás lehetséges következményeit) járta körül, mint Kubrick. 1966-ban, részben szovjet támogatással készített, *Jönnek az oroszok! Jönnek az oroszok! (The Russians Are Coming! The Russians Are Coming!)* című alkotásában Norman Jewison azt mutatja be, hogy egy harci cselekménynek látszó incidens (egy szovjet

⁴⁷ Stern: *The Week the World Stood Still*, 206.

⁴⁸ Hershberg–Ostermann (eds.): *The Global Cuban Missile Crisis at 50.*, 400–403.

tengeralattjáró véletlenül Új-Anglia partjain köt ki) nem feltétlenül vezet háborúhoz. 1968-ban Kubrick azt boncolgatta a 2001 *Űrodüsszeiában*, hogy az ember vesztét az ember által teremtett gép (HAL) okozza majd. Ugyanebben az évben került a mozikba a Franklin J. Schaffner által rendezett *Majmok bolygója*, mely drasztikusan átértelmezte Pierre Boulle eredeti regényét, és a történetet poszt-apokaliptikus amerikai környezetbe helyezte át.⁴⁹

Az atomháború valós veszélye

A ma rendelkezésünkre álló információk alapján a válság mindhárom szakaszában fennállt az atomháború veszélye, de korábbi, 1987 előtti információinkkal ellentétben ez legkevésbé valószínű a nyilvános szakaszban volt. Ahogyan 2000-ben megjelent cikkemben érveltem, ha a Mongoose-hadművelet és az Anadir-hadművelet egyaránt a terveknek megfelelően alakul, akkor 1962 októberének első felében amerikai katonai támadásra került volna sor Kuba ellen. Ebben az esetben Plijev szinte biztosan beveti azokat a Lunákat, melyekről Washingtonnak tudomása sem volt. Szerencsére mindkét program késett az eredeti ütemezéshez képest, és Kuba fölött kedvezőtlen volt az időjárás. Az október 14-én a szigetország fölött átrepülő U2-es még éppen időben fotózta le a csaknem teljesen üzemképes rakétakilövő állásokat. Ekkor kéthétnyi rossz idő miatt került el a világ az atomkatasztrófát, hiszen szovjet és amerikai részről éppen ilyen helyzetekre tervezték és adták a predelegációs felhatalmazásokat. Mindkét fél okosabbnak gondolta magát a másiknál, és sem Moszkva, sem Washington nem tételezte fel a másik félről, hogy hozzá hasonlóan gondolkozik.

Ahogyan azt fentebb már láttuk, a válság nyilvános szakaszát megelőző órákban mindkét szuperhatalom vezetője visszavonta a predelegációs felhatalmazásokat. Kennedy és Hruscsov joggal hihette, hogy teljesen ellenőrzése alatt tartja atomfegyvereiket, de ez nem így történt. Ahogyan azt fentebb szintén láttuk, két napon belül (október 26–27.) legalább öt olyan incidens történt, amely atomháborúhoz vezethetett volna: kettő a Távols-Keleten, kettő a karibi térségben, egy a kaliforniai partoknál. A válság nyílt szakaszában amerikai támadás esetén Plijev aligha használta volna a Lunákat Moszkva engedélye nélkül, de a CIA által becsültnél négyszer nagyobb létszámú szovjet haderő és a közép-hatótávolságú rakéták védelmére telepített légvédelem és légierő (MÍG 21-esek) a vártnál minden bizonnyal sokkal nagyobb veszteségeket okozott volna az Egyesült Államok hadseregének, mint azt Washington gondolta volna.

A válság utáni válság eddig viszonylag kevés figyelmet kapott, hiszen az információ, miszerint Moszkva Kubában tervezte hagyni a Lunákat, viszonylag friss. Ez felveti azt a máig megválaszolatlan kérdést, hogy ha a Lunákról végig mit sem tudó Kennedy végül mégis légicsapással próbálja kikényszeríteni az IL 28-asok elszállítását, akkor vajon Castro használt volna-e önvédelemből taktikai atomfegyvert, akár csak demonstratív céllal. Mi történt volna, ha egy amerikai légicsapás során Mikojan megsérül vagy meghal? Mikojan mindenestre nyilvánvalóan nem bízott a kubai diktátorban, végül ezért döntött november 22-én a Lunák elszállítása mellett.

Leckék és tanulságok

A kubai rakétaválságot követő ötven év egyik legfontosabb tanulsága az, hogy a források minél teljesebb körű ismeretére kell törekedni egy történelmi esemény elemzése és értékelése során. Amíg a források nem állnak rendelkezésünkre, csak spekulálhatunk, és újra és

⁴⁹ A további részleteket lásd: Lipschutz, Ronnie D.: *Cold War Fantasies. Film, Fiction, and Foreign Policy*. Lanham, 2001.; Shaw, Tony: *Hollywood's Cold War*. Edinburgh, 2007.

újra átírhatjuk saját korábbi elemzéseinket. Keserű hidegháborús lecke a kutató számára, hogy a résztvevők őszinteségére egyik oldalon sem számíthatunk. Az 1987 és 2012 között három-ötévente „átírt” válság kapcsán világosan kiderült, hogy nem elsősorban az emlékezettel van baj. Sokkal inkább az a probléma, hogy különböző megfontolásoktól vezetve az egykori résztvevők hadat viseltek és viselnek az emlékezet és ezzel a múlt legalább részbeni megismerése ellen. Sorensen 1968-ban politikai megfontolásból húzta ki a meggyilkolt Robert Kennedy memoárjából a Jupiterekre vonatkozó utalásokat, és McNamarával egyetemben minden bizonnyal titoktartási kötelezettsége miatt nem mondott igazat Havannában az amerikai hadseregben is létező predelegációról. Castro állításait a mai napig nem támasztotta alá a kubai levéltári források nyilvánosság tételeivel. Hruscsov első amerikai memoárja annyira nyilvánvalóan harcban állt a tényekkel, hogy újabb kötetet kellett megjelentetnie.⁵⁰ A szovjet levéltári források folyamatos „csepegtetése” is komoly kétségeket vet fel és tart életben.

Ami a résztvevők eddig megismert, megismerhető szerepét illeti, az emberben az a benyomás alakult ki, hogy mindkét szuperhatalom okosabb akart lenni a másikkal, és mindkét fél önmagát, és a másikkal kapcsolatos féltékenységeit vetítette rá tárgyalópartnerére. Ennek legnyilvánvalóbb példája az, hogy Moszkvában azzal nyugtatták magukat Hruscsov október 28-i üzenete kapcsán, hogy – mint fentebb már említettük – így vették elejét egy küszöbön álló, washingtoni katonai puccsnak, mely nyilvánvalóan intervencióhoz, majd atomháborúhoz vezetett volna. Amerikai részről McNamara védelmi miniszter a kubai konferencián kijelentette, hogy „egy értelmes politikus semmit nem nyerhetett a kubai rakétatelepítéssel, de mindent elveszíthetett,” miközben a szovjet tábor mintegy 18 000 atomrakéta fenyegette, s ezek között számos olyan, amely nem volt távolabb Moszkvától, Vlagyivosztoktól vagy Leningrádtól, mint a kubai szovjet rakéták New Yorktól, Washingtontól vagy Dallastól. Mindkét fél rendkívül felelőtlen módon vett részt a válságban, és nem vagy nem elsősorban rajtuk múlt, hogy akár október első felében, akár a válság nyilvános szakaszában, akár a válság utáni válság során a konfliktus nem fajult világégéssé. Ezért a kubai rakétaválság a „mi lett volna ha” válságok sorába tartozik és fog is tartozni. A világ talán soha nem állt ennyire közel a nukleáris *armageddon*hoz, és nem „mesteri diplomácia,” hanem kéthétnyi rossz időjárás és egy szovjet tengeralattjárón élesnek hitt harci helyzetben rendezett szavazás (!) mentette meg a világot a tragédiától. Erre senki nem lehet büszke, és ennek tükrében kell megítélnünk a hidegháborút és annak legforróbb pillanatát is. A kölcsönös nukleáris elrettentés angol neve „*Mutually Assured Destruction*” (kölcsönösen garantált pusztulás). Ennek rövidítése MAD, ami szintén angolul „örült”-et jelent. Nincs szó, amely jobban leírná a hét, majd tizenhárom naposnak hitt, valójában hét héten át tartó válságot, melynek során a két szuperhatalom vezetőinek óvatossága ellenére fél tucat alkalommal törhetett volna ki atomháború.

⁵⁰ Khrushchev, Nikita S.: *Khrushchev Remembers*. New York, 1970.; uő: *Khrushchev Remembers. The Last Testament*. New York, 1974. (Mindkét kötetet Strobe Talbott fordította angolra.)